

Fyns Stift 1588-1643

Af Bodil Scheller-Nielsen

Det var ikke alene indenfor landets øverste ledelse, at året 1588 markeredes ved et personskifte. Også i bispekollegiet skete der fornyelser ved denne tid, således i Fyns stift, hvor Jacob Madsen Vejle samme år indledte sin embedsperiode. I kraft af sine personlige forudsætninger og kvalifikationer og fordi han i sit teologiske standpunkt stemte overens med tidens herskende retning, filippismen, formåede Jacob Madsen at hævde bispeembedets myndighed indenfor de formelle rammer, der var lagt med Kirkeordinansen. Da han valgtes til biskop, havde han et over 20 år langt virke i Ribe bag sig, først som rektor og siden som præst ved Vor Frue kirke (1). Jacob Madsens visitatsbog og synodalmonita er to af de bedste kilder til de kirkelige forhold i stiftet i det 17. århundrede, foruden at de giver et billede af hans dygtige og nidkære forvaltning af embedet.

Ved sin død i 1606 efterfulgtes Jacob Madsen på Fyns bispestol af Hans Knudsen Vejle. Kun 24 år gammel havde denne taget magistergraden i Wittenberg og siden studeret ved de reformerte universiteter i Leiden og Franecken, hvad der kom til at præge hans teologi i kalvinsk retning. To år efter sin hjemkomst blev han i 1606 valgt til Fyns biskop. Under Vejles embedsperiode havde de toneangivende i kirkestyret, kongen, kongens kansler og ikke mindst Sjællands biskop, Hans Poulsen Resen, som bærere af den nye lutherske reaktion indledet en kamp mod filippismen, hvor denne var udartet i kryptokalvinisme. Dette opgør måtte også ramme Fyns biskop, der blev dømt til fortabelse af embedet d. 3/6 1616 (2). Vejle har sat sig et minde i den danske kirkes historie som den første biskop, der påbød førelsen af kirkebøger (3).

1. J. C. Bloch: *Den Fyenske Geistligheds Historie* 1, I, ss.50-74. H. Øllgaard: »Biskop Jacob Madsen«, *Fynske Aarbøger* 2, ss.285-322.

2. H. F. Rørdam: »Mester Hans Knudsen Vejle«, *Saml. til Fyns Hist. og Topogr.* VII, ss.334-378. L. Helweg: »M. Hans Knudsen Veiles Proces og Dom«, *KHS (Kirkehistoriske Samlinger)* 1, I, ss.484ff.

3. Landsarkivet for Fyn (LA), Fyns Bispearkiv (BA), synodalieuddragene,

Til efterfølger fik Vejle Hans Mikkelsen, en af de fynske gejstlige, der havde rejst de hårdeste anklager mod ham. Det blev afgørende for Hans Mikkelsens karriere, at han i 1614 var blevet husprædikant for Ellen Marsvin og lærer for Kirsten Munk, for allerede året efter udnævntes han til sognepræst i Assens og provst over Båg herred og inden årets udgang til professor pædagogicus og slotspræst. Inden bispeudnævnelsen var han blevet forfremmet til hofprædikant og havde erhvervet den teologiske doktorgrad. I Hans Mikkelsen fik stiftet en bisp af den rette observans. Han var i hele sin embedsførelse en trofast arbejder og støtte for det luthersk ortodokse kirkestyre (4).

Som et væsentligt udtryk for den iver, der i den omhandlede periode udvist af både statens og kirkens ledere for at fremme det kirkelige liv, står den Store Reces fra 1643, hvis første bog: »Om gejstligheden og hvis dertil hører» blev en samlet bearbejdelse af den siden 1596 gældende lovgivning.

Under stiftets administration sorterede de aspekter af samfundslivet, der efter det 17. århundredes opfattelse hørte under den åndelige side af tilværelsen: den gejstlige jurisdiktion, kirken, dens bygninger, inventar og lære, gejstligheden, d.v.s. både kirkens og skolens embedsmænd, skolen, fattigvæsenet og befolkningen i dens egenskab af en kristen menighed (5).

Ved redegørelsen for stiftsforvaltningen er det fynske Bispearkivs brevmateriale benyttet. Udover stiftets almindelige breve (væsentligst kongebreve tilstillet biskoppen) omfatter det herredsbrevene, der udgør hovedmassen af Bispearkivet og kan grupperes i kongebreve, korrespondance mellem de kirkelige embedsmænd indbyrdes og med lensmændene, i fundatser, kaldsbreve, patronatsbreve og jordebøger samt aktstykker fra den gejstlige rettergang. For Odenses vedkommende kommer hertil en række breve angående byens fattige, hospital, skole og kirker. Andre benyt-

monitum 1607: »Certum Catalogum ad Successores perpetua serie bonaque fide devolvendum, omnium ministerii sui tempore ab ipso officii sui limine in suis Parochiis baptizatorum matrimonio conjunctorum et sepultorum nomina continentem confici curabunt singulorum nomine, die et anno assignatis».

4. J. C. Bloch: *anf. arb.*, ss.89-108.

5. Undersøgelsen vil kun omfatte Fyns stift i dets nuværende udstrækning. I denne artikel behandles den gejstlige jurisdiktion samt kirkerne, de øvrige områder vil blive behandlet i en senere publikation.

tede lokale arkiver er lensarkiverne, hvoraf kun Odensegård og Nyborg lensarkiv dækker hele perioden, mens Rugård lensarkiv blot er bevaret for året 1635. Det fynske kildemateriale er suppleret med materiale fra Rigsarkivet, Danske Kancelli. Det vil først og fremmest sige Registre og Tegnelser samt indlæggene til de kongelige ekspeditioner.

Som embeds- og administrationsarkiver belyser disse stiftsforvaltningen, da deres materiale selv udgør et produkt af administrationsprocessen. Derimod giver disse arkivalier kun implicit et billede af tilstandene blandt gejstlighed og menighed, hvor disses forhold er gjort til genstand for administration. Til anskueliggørelse af gejstlighedens og menighedens forhold er andet materiale inddraget. Væsentligst blandt dette er Jacob Madsens førnævnte visitatsbog. Også biskop Hans Mikkelsen har efterladt sig værdifulde dagbogsnotater.

Oplysninger om kirkebygningernes tilstand og inventar giver kirkeregnskabsbøgerne og for købstædernes vedkommende kirkeinspektionsprotokollerne.

De odenseanske skifteprotokoller giver ofte i de tilfælde, hvor vurderingsmændenes taksation af indboet er anført, en vurdering af boets bogbestand. Skifteforretningerne kan således give et vist fingerpeg om, hvilke bøger den menige borger, såvel som gejstligheden, var i besiddelse af, og dermed en antydning af menighedens fromhedsliv.

At de benyttede arkivalier væsentligst hidrører fra gejstlige arkiver medfører, at de sociale klasser i disse ikke er repræsenteret i et omfang, der svarer til deres andel i befolkningen. En naturlig følge af materialets egenart er, at gejstligheden er overrepræsenteret, især i det retlige materiale. Dette har sin forklaring i, at gejstlige sager mod skolens og kirkens folk blev pådømt ved gejstlige domstole, og i at sager, som hørte ind under verdslig jurisdiktion, ofte medførte en påtale ved gejstlig ret, hvis den tiltalte var gejstlig.

Ved benyttelse af lovstoffet er der det særlige problem, at man ikke uden videre kan slutte fra lovens bogstav til praksis. Yderligere et usikkerhedsmoment ligger i den omstændighed, at vi ikke, som altid når overleveringen ikke er fuldstændig, ved, om det bevarede kildemateriale er repræsentativt for det oprindelige; hele kildegrupper kan være gået tabt og andre decimeret.

Forsøger man udfra kilderne at danne sig et billede af samtiden, er det unægteligt et noget mørktfarvet billede, der træder frem. Medvirkende hertil kan være en egenart ved kilderne, som det er tilfældet ved dommene, eller en subjektiv ejendommelighed hos kildens ophavsmand. Men især mener jeg, at man må have to forhold in mente. For det første, at det i samtlige kildegrupper altid er overtrædelserne og manglerne, der træder tydeligst frem, hvorimod de normale forhold, det gode arbejde i hverdagen aldrig sætter sig så tydelige spor. For det andet skal man være varsom med at drage slutninger udfra de mange klager over den elendige åndelige tilstand, der især fremkom, efter at bods- og reformbevægelsen i sidste del af perioden havde bredt sig i vide kirkelige kredse. Bevægelsens talrige bods- og klageskrifter med idelige formaninger til pønitentse vidner om, at der blandt gejstligheden fandtes en personlig og levende tro, uden at det derfor kan antages, at klagerne antal og hårdhed står i rimeligt forhold til fordærvsens udbredelse blandt menigheden. Reformbevægelsen har været optændt af så høje religiøse og moralske idealer, idealer som dens tilhængere fandt hos Luther og Arnd, at den har overdrevet misforholdene i skildringen af tidens tilstande og fordømt dem i skarpere vendinger, end det efter de faktiske forhold havde været berettiget. (6).

Den gejstlige jurisdiktion over kirkens embedsmænd

Verdslige sager mod præster

Ved Reformationen bortfaldt den særlige rettergang for gejstlige, og præsterne var herefter i verdslige sager underkastede den almindelige retsforfølgelse ved verdslige domstole, med Kirkeordinansens ordlyd: »Om verdslige sager om jord, ager, eng og gæld skal præsten tiltales for herredsting og landsting . . . » (7).

I de tilfælde, hvor den anklagede præst ikke ville lade sagen pådømme ved verdsligt ting, bestemte § 17 i Riberartiklerne, at herredsprovsten skulle hjælpe anklageren til at få sin ret over for præsten (8). Det må have voldt vanskeligheder at få provsterne til at overholde denne paragraf imod deres standsfæller, og det har

6. H. Leube: Die Reformideen in der Deutschen Lutherischen Kirche zur Zeit der Orthodoxie, ss.152ff.

7. Rørdam: Danske Kirkelove I, s.115 (DKL).

8. DKL I, s.203.

da også været nødvendigt at indskærpe den i to senere synodalia: 1590, »Præpositus statim accusatorem adjuvabit contra parochum citatum, quantum justitia postulat. Ar. 17 Ripensi«. 1607, »hvoraf (nemlig § 17) forstås, at provsten må og skal dømme i de sager, for hvilke ellers præsten kunne forfølges til tinge, dersom bonden ikke sker ret over præsten for provsten» (9).

En af artiklerne fra synoden i København 1555 fastsatte, at alle præster, der var sagsøgte ved herreds- eller landsting i verdslige sager, skulle suspenderes midlertidigt fra deres kald, indtil de måtte være erklæret fri for tiltale af øvrigheden på tinge og derved havde genvundet deres tidligere borgerlige stilling. Var der tale om en uærlig sag, skulle præsten sættes fra embedet (10).

Uærlige sager var først og fremmest mord, ran, tyveri, voldtægt m.v., men en tremarksbøde kunne på denne tid opfattes som en uærlig bøde, der berøvede den dømte hans ære og retslige handleevne (11). Således stadfæstede en rettertingsdom i 1613 en herreds- og landstingsdom, der havde kendt tremarksbøder for ulovlig skovhugst for uærlige bøder (12). Gjorde en præst sig skyldig i samme forseelse, plettede den tremarksbøde, han blev idømt, ikke blot hans borgerlige ære, men den skønnedes tillige at være uforenelig med de højere værdighedskrav, der blev stillet til ham som gejstlig.

Præsten i Rønninge-Rolsted, Lykke Jensen, var på Åsum herredsting blevet idømt en tremarksbøde for ulovlig skovhugst og gårdfældning (13). Præstens sognemænd mente, at han »ikke som lovfældt kunne være i det hellige Ministerio», og på disse sine bønders vegne indstævnedes Jacob Ulfeldt først sagen for prov-

9. LA, BA, Synodalia, sammendrag af synodalia 1590-1598, 1605-1607.

10. DKL I, s.464.

11. J. Steenstrup: »Fredløs, Betydningen af denne Straf og Tvang i de sidste Aarhundreder af dets Beståen«, Hist. Tidsskr. X, 1, ss.395ff.

12. V. A. Secher: Kongens Rettertings Domme II, ss.401ff, 1/6 1613.

13. LA, Nyborg lensarkiv 1616-1628. »Retssagen mod Hr. Lykke Jensen, Sognepræst til Rønninge og Rolsted 1616«. Om hr. Lykke skriver J. C. Bloch i »Den Fyenske Geistligheds Historie» II, 1, s.103: »En i kirken ophængt tavle melder, at hr. Lykke 1606 er bleven afsat fra embedet for løssagtighed . . . » og at »Søren Ivarssen Winum d. 9/4 1606 blev kaldet til disse menigheder». Denne ukorrekte oplysning er optaget i Wibergs Dansk Præstehistorie II, ss.689ff.

sten. Da denne henskød den til lensmanden og bispem, indankedes sagen for disse (14). Stiftsøvrigheden skønnede, at herredstingsdommen »henstræbte på præstens ære», og at han således dømt ikke tilbørligt kunne fremsige Guds ord. Derfor måtte deres dom få følgende ordlyd: »Hvorfor vi ikke andet kunne derpå kende, end at fornævnte hr. Lykke Jensen ikke bør være udi sit hellige Ministerio eller prædikeembede, meden fra sit præstekald at være removeret» (15).

Sagen om hr. Lykke er ikke det eneste eksempel på, at en dom ved tinge førte præstens afskedigelse med sig. Da Søby og Turup efter kgl. forordning skulle betjenes af én præst, opgav Hans Knudsen i Turup frivilligt sit kald til præsten i Søby, eftersom »han ikke kunne eller måtte stå i sit embede for nogen lovmål og delsmål, der var overgået ham til tinge». Tilmed kunne han ikke forestå sit embede ordentligt p.gr.a. alder (16). Jacob Madsen bemærker i sin visitatsbog, at Hans Knudsen var »fordelt tit og ofte», men hverken han eller nogen anden kilde oplyser, hvilke forseelser præsten havde begået, eller hvilken dom han havde fået derfor (17). Da Hans Knudsen, skønt dømt, forblev i kaldet, har der næppe været tale om nogen uærlig sag. Alligevel var en domfældelse kompromitterende nok til at den, sammen med præstens svagelighed, fik denne til at stå fra kaldet.

Gejstlige sager mod præster

Kirkeordinansens bestemmelser vedrørende gejstlige sager mod præster er hverken entydige eller klare. Det er nok rimeligst at forstå dem således: I tilfælde af privat søgsmål i gejstlige sager skulle præsten tiltales for herredsprovsten eller superintendenten i stiftslensmandens nærværelse. Kunne parterne ikke komme til forlig, skulle sagen indstævnes for kongen. Ved søgsmål fra den gejstlige øvrigheds side i gejstlige sager foreskrev Kirkeordinansen

14. Jvf. synodalmødet fra 1598 (LA, BA): »Præpositi varre sig vel, at de ikke dømmer udi nogle vanskelige sager, førend de råder med lensmanden og bispem».

15. Jacob Madsen skildrer selv i sin visitatsbog hr. Lykke som en yderst trættekær person, Idums udg., ss.54f.

16. LA, BA, Bågherreds breve 1554-1694, nr. 95. Trykt Danske Mag. 4, VI, ss.203ff.

17. J.M.s visitatsbog, s.314.

den samme procedure som for privat søgsmål. Provsten skulle påminde og formane, viste dette sig at være forgæves, skulle sagen bringes for den gejstlige og verdslige øvrighed. En præsts forseelse kunne dog også bilægges rent administrativt af provsten og superintendenten, så at en proces blev undgået (18). Den yderste straf, en præst kunne idømmes, var afskedigelsen, hvis han forgæves var påmindet, advaret og straffet. Bispemanden skulle da sammen med lensmanden, provsten og nogle sognepræster sætte præsten fra embedet (19).

Netop fordi Kirkeordinansen ikke kan siges at angive en fast procedure for gejstlige sager, er den efterfølgende generations fortolkning af de vage forskrifter, som den gives i synodalmonita og i rettergang, af interesse for en undersøgelse af denne side af den gejstlige jurisdiktion.

Forseelser ved dåb og nadver var så alvorlige gejstlige forsyndelser, at de almindeligvis blev genstand for proces og kun i enkelte tilfælde kunne bilægges administrativt (20). Kun i to sager gør det bevarede kildemateriale det muligt at følge de enkelte faser i rettergangen (21). Fælles for de to sager er, at de begge blev rejst af patronen, proceduren og domfældelsen derimod var vidt forskellige.

Den første sag førtes mod Jørgen Jespersen i Svindinge for forseelser ved dåb og nadver. Han forhørtes først af bispemanden, der derefter sammen med provsten indstævnedes ham for herredskonventet i Øksendrup kirke. Her dømtes han fra kaldet af biskop og provst i herredspræsternes nærværelse.

I den anden sag, der angik Niels Glads forseelse ved nadveren, forhørtes den anklagede først hos lensmanden, siden stævnedes han for bispemanden og repræsentanter for Odenses gejstlige. Mens sagen endnu behandledes, appellerede patronen, Arild Hvitfeldt, til kongen om, at præstens forseelse måtte blive eftergivet, men fik afslag. Sagen måtte da gå til doms. Glad dømtes imidlertid

18. DKL I, ss.114f.

19. DKL I, s.107.

20. J. M.s visitatsbog, s.33.

21. Sagen mod Jørgen Jespersen i Svindinge 1591: LA, BA, Gudme herreds breve 1548-1714 nr. 25i. J.M.s visitatsbog, s.164. G. Strøm: »Christoffer Valkendorf og præsten i Svindinge», Saml. til Fyns Hist. og Topogr. I, ss.95ff.

ikke til sit kalds fortabelse p.gr.a. formildende omstændigheder, men til en bøde på 100 mark (22).

Bortset fra disse to sager, der begge rejstes af patronen, er de oplysninger, som kildematerialet giver om rettergangen ved gejstlige forseelser, meget sparsomme. I Bispearkivets brevmateriale findes kun to sager, tilmed er der fra begge blot bevaret en enkelt af sagens akter. Den ene belyser provsteembedets betydning som første instans i gejstlige sager (23). Den anden viser, at bispem i tvivlstilfælde kunne indhente kongens accept af en domsafsigelse, førend den bragtes til effektuering (24).

De ovennævnte sager havde alle været genstand for proces, men Kirkeordinansen åbnede som nævnt mulighed for, at gejstlige forseelser kunne bilægges administrativt og proces derved undgås. Det var især mindre afvigelser fra de fastsatte ceremonier ved gudstjeneste og kirkelige handlinger, der blev genstand for denne lempelige bilæggelse. Det var skik at henlægge sagen til bispens afgørelse, når han kom til det pågældende sted på sin visitatsrejse (25). I tilfælde, hvor forseelsen ved dåb og nadver blot førte en biskoppelig påmindelse med sig, synes den at have været mindre graverende, ligesom der kan have været tale om en førstegangsforseelse (26).

Ud fra det benyttede kildemateriale synes rettergangen ved gejstlige forseelser i udstrakt grad at have manglet faste retsnormer. I de to sager, hvor tiltalen blev rejst af patronen, forekommer både proceduren og dommen at have været stærkt influeret af dennes holdning til sagen: Kristoffer Valkendorfs foged presede på for at få en hurtig afgørelse af Jørgen Jespersens sag, mens Arild Hvitfeldt på eget initiativ appellerede til kongen.

22. »Dom over M. Niels Glads Forseelse udi Sakramentets Uddelelse 1601», Danske Mag. 1, V, ss.84ff. J.M.s visitatsbog, ss.28ff. H. F. Rørdam: Historie-skriveren Arild Hvitfeldt, ss.144, 236ff.

23. LA, BA, Båg herreds breve 1554-1694, nr. 11.

24. LA, BA, Vends herreds breve 1555-1702, nr. 85. Trykt KHS 3, V, s.615. Bloch angiver i ovenn. arb. II, 1, s.282 og Pontoppidan i Annales Ecclesiae Danicæ IV, ss.320f, at en præst blev afsat ved provstemodet i oktober 1640 for en forseelse ved nadveren. Denne oplysning findes ikke i de bevarede aktstykker.

25. DKL III, s.66. J.M.s visitatsbog ss.28, 30, 32, 33, 36, 40, 77, 107.

26. DKL I, s.107. J.M.s visitatsbog, ss.32, 33, 40, 308.

Derfor kunne dommene blive så forskellige, henholdsvis afskedigelse og bøde for samme forseelse (27).

Kirkeordinansen havde fremhævet provsteembedet som en særlig retlig instans. Denne bestemmelse blev uddybet ved to synodalmonita, der fastslog: »Provsterne er pligtige at dømme i hovedsagen, når en præstemand stævnes i rette, om han har syndet imod Ordinansen, men straffen eller poenen, den skal være hos lensmanden og bispnen at dømme på» (28). »I sager, der er indstævnet for provsterne, skal disse anses for kompetente til at træffe afgørelser efter sagens omstændighed, og de må ikke efter anklagerens ønske sende den anklagede præst for verdslig domstol, men skal sende ham til den retmæssige øvrighed, kongens lensmand og superintendenten, efter først at have fremført deres dom» (29). Dette til trods ses provsten kun i én af de nævnte sager som en første instans at have afsagt foreløbig kendelse og taget stilling til skyldsspørgsmålet (30).

I 1618 blev provstemodet autoriseret som gejstlig domstol, og herefter må det formodes, at præsternes forseelser i gejstlige sager blev påkendt på dette (31). Dette forudsættes da også i forordningen af d. 16/6 1637 »Om præsternes forseelse ved nadverens uddeling m.v.», der fastsatte de straffe, provstemodet kunne idømme for denne forseelse: ved de mest graverende overtrædelser fortabelse af kald og embede, under formildende omstændigheder fradømmelse af kaldet, men bibeholdelse af nogle af dets indtægter, og i gunstigste fald tilladelse til at blive i kaldet mod at holde kapellan (32). Et eksempel på en dom, hvor præsten blev fradømt kaldet, men beholdt nogle af dets indtægter, giver dom-

27. Det fremgår af 2 breve, det ene fra herredsprovsten og det andet fra Kristoffer Valkendorfs skriver (Gudme herreds breve nr. 25i), at den hårde dom over Jørgen Jespersen vakte opsigt og omtale udover gejstlighedens kreds.

28. LA, BA synodalieuddrag, monitum 1598.

29. LA, BA synodalieuddrag, monitum 1607.

30. LA, BA, Båg herreds breve 1554-1694, nr. 11.

31. Forordningen af d. 1/5 1618 understregede stærkt provstemodets betydning som domstol. Eksempler på denne funktion, mod gejstlige: Hans Mikkelsens dagbog d. 9/10 1634, 3/10 1638 og 9/10 1634, udg. af Høyer i Saml. til Fyns Hist. og Topogr. V-VII. J.M.s visitatsbog, s.29.

32. V. A. Secher: Forordninger, Recesser og andre kgl. Breve (CCD). IV, ss.695ff. Optaget i St. Reces I-1-23, CCD V, ss.158ff.

men over præsten i Skydebjerg-Orte i 1640 (33). Da det lykkedes ham at opnå kgl. bevilling på at måtte komme til kald igen, når 3 år var forløbet, blev tiden uden embede dog kun kort (34).

Tog en præst sig betalt for kirkelige handlinger, brød han »Den lille Reces'» påbud: »Item skal og ingen præst må tage nogen skænk og gave for bøndernes begravelser eller afløsning . . .» og skulle da uophørligt sættes fra sit kald af biskop og lensmand (35). I sagen mod Mads Hvid, sognepræst for Brænderup og Ore sogne, der af den stedlige adelsmand blev anklaget på kaldet for denne forseelse, optrådte provsten imod forordningerne som første instans, og det var alene fordi vidne stod mod vidne, at han afstod fra at dømme i sagen og indankede den for en højere instans (36).

En særlig gruppe udgør kaldssagerne, der rejstes i tilfælde, hvor der var opstået tvivl om, hvorvidt præsten var kaldet som foreskrevet i Kirkeordinansen. Skønt de ikke angik den gejstlige side af præstens stilling, men den verdslige, selve kaldet, førtes de for gejstlig ret. For disse, som for de ovennævnte gejstlige sager, manglede man faste retningslinier: sagen kunne indledes med en kgl. befaling til lensmanden om at stævne den ulovligt kaldte for biskop og herredsprovst, der derefter indbragte sagen for Konsistorium til endelig afgørelse (37). Stævningen for stiftsøvrigheden kunne også udgå fra provsten, lensmanden eller patronen (38). Yderligere kunne sagen af præstens lensmand bringes for biskoppen, der indstævnede præsten for provstemodet (39). I de tilfælde, hvor bispnen ikke var uvildig, kunne kaldssager afgøres af lensmænd uden dennes medvirken (40).

33. J. C. Bloch: anf. arb. II, 1, s.282. Annales Eccl. IV, ss.320f. Rigsarkivet (RA) Fynske Tegnelse (F.T.) V, 104b.

34. RA, Fynske Registre (F.R.) IV, 231bf.

35. CCD III, s.437. St. Reces I-1-25, CCD V, s.160.

36. LA, BA, Vends herreds breve 1555-1702, nr. 55. En præsts vidneudsagn i sag om samme forseelse findes i LA, BA, Båge herreds breve 1554-1694, nr. 96, trykt Danske Mag. 4, VI, ss.203ff. J.M.s visitatsbog, s.316.

37. LA, BA, Skam herreds breve 1562-1785, nr. 21.

38. LA, Roepstorff godsarkiv, Dokumenter vedr. kirker og præster 1567-1834, 1642 1/9, 1642 13/9. RA, F.T. III, 221. RA, Topografisk saml. Herreder, Båge herred, Vedtofte sogn, Vedtoftegård nr. 1, 1626 28/7.

39. LA, BA, Ærø provstis breve nr. 76a. J.M.s visitatsbog, s.77.

40. RA, F.T. III, 327.

Sager om liv og levned mod præster.

Efter Kirkeordinansen var præsten i alle forseelser, der angik hans liv og levned underkastet den almindelige verdslige retspleje (41). Samtidig stod det den gejstlige øvrighed frit for at lade præstens forseelse påtale ved gejstlig ret, hvis den skønnedes ikke at kunne forenes med hans gejstlige stilling. Der blev i så fald tale om to forskellige retssager for to forskellige instanser.

En meget hyppig forseelse var ægteskabsbrud og hor. For lejermål fastslog loven, at synderen skulle stå åbenbart skrifte og bøde til den, der i hvert enkelt tilfælde var berettiget til sagefald: lensmand, patron eller konge (42). Var det en præst, der havde forsyndet sig imod det sjette bud, blev det verdslige samfunds straf næsten altid fulgt af gejstlig påtale (43).

Såvel provsten som lensmanden kunne indstævne præsten for bispem, hvem det påhvilede at dømme i sagen. Mens sagen stod på, synes præsten at have været suspenderet fra sit embede (44). Sagen kunne også rejses af præstens lensmand for kongen, som derefter overdrog stiftsøvrigheden at pådømme sagen. Efter kgl. befaling gik sagen tilbage til præstens lensmand, der skulle aftinge den med præsten efter hans formue (45).

Inden domfældelsen kunne andre instanser inddrages i sagen. Der var mulighed for at bede Universitetet afgive responsum (46), eller der kunne appelleres til konge, kansler og regeringsråd (47). Efter dommen kunne Konsistoriums responsum indhentes, inden der blev taget stilling til, om præsten kunne blive i kaldet (48).

I langt de fleste tilfælde af hor og ægteskabsbrud blev præsten

41. DKL I, s.81.

42. Reces 1558, §60, CCD I, s.41. Frd. af d. 12/10 1617, §1, CCD III, s.515. DKL I, s.71.

43. DKL I, s.114.

44. LA, BA, Salling herreds breve 1539-1689, nr. 50. Hans Mikkelsens dagbog d. 14/10 1639, Saml. til Fyns Hist. og Topogr. VII, s.153.

45. RA, F.T. III, 849f, 863. F.T. III, 853.

46. LA, BA, Båge herreds breve 1554-1694, nr. 21.

47. LA, BA, Salling herreds breve 1539-1689, nr. 50. J.M.s visitatsbog, s.250. RA, Danske Kancelli (DK) B. 160. Indlæg til Registre og Tegnelse, 1634 17/8.

48. RA, F.T. IV, 122b. Jvf. Hans Mikkelsens dagbog 6/11 1630: »Dn. Johan. Nicolai pastor in Ouby et Indsløff per latam sententiam ab officio remotus est».

dømt fra kaldet, men det var de færreste præster, der ikke fik forsyndelsen tilgivet ved kgl. benådning og senere opnåede et andet kald (49). Ofte nævnes det, at præsten til gengæld skulle yde tilfredsstillende i form af en større bøde til hospital eller skole og/eller stå åbent skrifte (50). Ifølge et synodalmonitum skulle præsten, førend han bragte sin sag for kongen, rådspørge provsten, bispens og lensmanden (51).

Også de mange stridigheder mellem præsterne indbyrdes eller med trediemand vidner om, at præsterne ikke altid kunne leve op til at være det gode eksempel for deres menighed. For bilæggelsen af de kollegiale stridigheder vejledte to synodalmonita, der begge fremhævede provsten som den instans, der først skulle forsøge at mægle mellem parterne. Lykkedes dette ikke, skulle striden indbringes for bispens, og ikke for den verdslige myndighed (52). Kildematerialet viser, at stridighederne ikke altid bilagdes efter disse retningslinier, men også kunne pådømmes af stiftsøvrigheden eller af Konsistorium (53).

Også stridigheder med trediemand, enten lensmand, sognefolk eller magistrat, blev bilagt ved gejstlig bistand (54).

Kirkeordinansen havde ikke udtalt sig om præstens kald og embede, hvis han forså sig vedrørende liv og levned, men rettergangen ved disse forsyndelser synes ikke at have adskilt sig fra

49. Eksempler på benådning: LA, BA, Langeland herreds breve 1570-1733, nr. 25, Båge herreds breve 1554-1694, nr. 21, Salling herreds breve 1539-1689, nr. 50. RA, F.R. III, 365b, F.R. IV, 2. Eksempler på at præsten ikke får sit kald igen: Bloch II,1, s.242, Hans Mikkelsens dagbog 14/10 1639, Saml. til Fyns Hist. og Topogr. VII, s.153.

50. LA, BA, Salling herreds breve 1539-1689, nr. 50. LA, BA, Stiftets alm. breve 1525-1621, nr. 87, trykt DKL III, ss.52f.

51. LA, BA, synodalieuddragene u.å.: »Nullus Minister Verbi Dei aut Diaconus præsumat in ferre aliquam causam pro Rege inconsultis Præposito, Episkopo, et Præsidente Locis».

52. LA, BA, synodalieuddragene. monitum 1596: »Præpositi dabunt operam, ut controversias ortas inter fratres suæ Provinciæ componant, vel inter eos Sententiam ferant. Quod si altera pars est contumax, ad Episcopum referant causam, non ad Secularem Magistratum». Det andet monitum er fra 1590.

53. RA, F.T. III, 459. Hans Mikkelsens dagbog 17/4 1632, Saml. til Fyns Hist. og Topogr. VII, s.44.

54. RA, F.T. III, 455f. J.M.s visitatsbog, ss.101,210,347,349. Hans Mikkelsens dagbog 18/3 1630, Saml. til Fyns Hist. og Topogr. V, s.135.

den, der fandt sted ved gejstlige forseelser. Det er ikke muligt på baggrund af de nævnte sager at fastsætte den typiske sagsbehandling ved gejstlige domstole. Tilsyneladende gik man frem som tid, omstændigheder og selve sagen tillod det. De nævnte sager giver eksempler på, at en dom er afsagt af provsten alene, af bispnen alene, af bispnen med tilkaldelse af andre gejstlige uden lensmandens medvirken, af lensmanden alene uden bispnen, af provstemodet, af herredskonventet, af Konsistorium og især af stiftsøvrigheden. Yderligere er der eksempler på, at kongen greb ind i, eller at Universitetet blev inddraget i gejstlig rettergang.

Selv om det således ikke er muligt på dette kildegrundlag at drage en almen gyldig konklusion, er der dog to forhold, som synes at være karakteristiske. For det første fik provstemodets status som gejstlig overret større betydning i løbet af den omhandlede periode, især efter 1618, for til sidst i St. Reces fra 1643, som anerkendt på lige fod med de verdslige domstole, at blive påbudt at føre tingbog (55). For det andet er det klart, at kun gejstlige domstole havde kompetence til at fradømme præsten hans kald, hvad enten afsættelsesdommen skyldtes en forseelse, der alene var strafbar efter kirkelig ret eller tillige var strafbar efter verdslig ret. I det sidste tilfælde hvor præsten havde begået en handling så alvorlig, at det var udelukket, at han kunne blive i embedet, måtte han derfor først fradømmes kaldet ved gejstlig domstol og siden stå til rette for den verdslige (56).

Engelstoft skriver i sin afhandling om den gejstlige rettergang, at »i alt, hvad der er bekendt om sådanne sager, forekommer der aldrig spor af nogen forudgående kendelse af provsten» (57). Denne udtalelse modbevises dels af synodalmoniterne, der fastslog provsteembedets betydning som en første instans, dels af sagerne selv.

Sager mod bisper.

Blev en biskop anklaget på lære eller levned, bestemte Kirkeor-

55. St. Reces II-6-24, CCD V, ss.273f.

56. DKL I, s.116, III, s.65. J.M.s visitatsbog, s.60: » . . . blev hr. Niels Lunde kapellan til Søby og Heden dømt fra embedet og øvrigheden at stande til rette».

57. C. T. Engelstoft: »Om den gejstlige Rettergang i den danske Statskirke efter Reformationen», *Nyt Theol. Tidsskr.* X, s.325.

dinansen, at denne skulle stævnes for kongen og udtale sig i to eller tre bispers nærværelse (58). Ordinansen fastsatte ikke den videre procedure. Hvorledes den kunne forløbe, viser den bemærkelsesværdige sag mod Hans Knudsen Vejle, det eneste eksempel på, at en evangelisk biskop i det egentlige Danmark er blevet afsat p.gr.a. vranglære (59).

Det første officielle skridt i sagen blev taget ved nedsættelsen af en kommission i juli 1615. Den bestod af Christian Friis til Kragerup og to professorer og fik til opgave at forhøre gejstligheden i stiftet om bispens embedsforhold (60). Da dette arbejde var endt, afgav kommissionen i august s.å. referat for kongen. Uden at afvente kommissionens beretning havde Kristian IV indstævnet Knudsen Vejle til møde i Kolding. Dette blev dog udsat p.gr.a. kongens udlandsrejse, og først d. 5/4 1616 udgik den nye stævning, der påbød Vejle at møde d. 26/5 i København og stå til rette for kongen, nogle rigsråder og landets bisper. Efter at nogle af kommissionens vidner påny var afhørt, indledtes den egentlige proces d. 28/5 med, at disse vidneudsagn blev oplæst. Dernæst fremførte aktoren i sagen, Christen Thomesen Sehested, tre anklagepunkter, der alle gik på bispens kalvinske vranglære (61). På disse anklager afgav Knudsen Vejle et udførligt gensvar. Da man havde udtalt sig fra begge sider, fældedes dommen d. 3/6 1616. Den kendte Hans Knudsen Vejle skyldig i de fremførte anklager og dømte ham derfor fra embedet. I dommen var det tilføjet, at Vejle burde have været straffet langt hårdere, hvis ikke kongen havde taget hensyn til hans hellige embede.

En oplysning i et samtidigt brev stemmer overens hermed, idet det her hedder, »at de verdslige dommere havde dømt ham til døden, men kongen havde ladet sig formilde og skænket ham livet» (62).

Rettergangen mod Hans Knudsen Vejle fulgte ikke Kirkeordinansens forskrifter, men har sin parallel i en anden sag, der førtes

58. DKL I, s.116.

59. L. Helweg: »M. Hans Knudsen Veiles Proces og Dom», KHS, 1,I, s.481.

60. RA, F.T. III, 390, trykt i H. F. Rørdam: »Mester Hans Knudsen Vejle», Saml. til Fyns Hist. og Topogr. VII, s.356.

61. L. Helweg: anf. arb., ss.493ff. Engelstoft lader i sin afhandling om den gejstlige rettergang fejlagtigt Resen være aktor i sagen og nævner kun fire bispers tilstedeværelse, (s.324).

62. B. Kornerup: Biskop Hans Poulsen Resen I, s.135.

om vranglære, sagen mellem Resen og præsten Oluf Kock. Også her blev der nedsat en kommissionsdomstol bestående af rigsråder og bisper under kongens forsæde, der skulle afgøre den teologiske strid og afsige den endelige dom over Kock (63).

Den gejstlige jurisdiktion og skolens embedsmænd og elever.

Blandt gejstligheden taltes også degnene, og som standens øvrige medlemmer var de underkastet den gejstlige jurisdiktion i sager om embedsførelse (64). Et missive af d. 14/11 1562 viser, at det påhvilede stiftsøvrigheden at afsætte de degne, der ikke opfyldte kravet om at læse og skrive samt synge messen på latin (65). Denne bestemmelse uddybedes i et synodalmonitums påbud: »Quaerela est quorundam esse Diaconos residentes, quorum aliqui non possunt satisfacere suo officio . . . Quocirca inprimis harum rerum cognitio a Præpositis instituatur, ut inprimis cognoscat etiam Episcopus, qui minus satisfaciunt officio suo, eoque depontanur juxta Ordinationem et litteras Regias Hafniae editas» (66).

Over for degne, der viste uværdig optræden og forsømte embedet, skulle der med Jacob Madsens ord skrives således ind: »at de ulydige degne med idelig drik, forsømmelse af skolen, natravne og anden utugtighed, advares, straffes i skolen to gange, tredie gang forvises af skolen og ingen vidnesbyrd gives» (67). Der er i kildematerialet eksempler på, at disse bestemmelser er fulgt: at bispens havde påmindet degne, og at afsættelse var konsekvensen af forgæves påmindelser (68).

I verdslige sager skulle degne, ligesom præsterne, indstævnes for verdsligt ting. Mens sagen stod på, suspenderedes de fra kaldet (69).

Hvis skolemestrene eller hørerne ikke opfyldte deres pligter, men forsømte at fremme eleverne i lærdom og hæderligt levned

63. B. Kornerup: Biskop Hans Poulsen Resen I, ss.412ff, 427ff.

64. DKL I, s.114.

65. DKL II, ss.69f.

66. LA, BA, synodalieuddragene, monitum u.å.

67. J.M.s visitatsbog, s.307.

68. Hans Mikkelsens dagbog 23/8 1628 og 12/5 1631. J.M.s Visitatsbog, ss.89,232: »Per degen i Hillerslev lovede mig at ville stå fra sit spøgeri, han bruger ved præsternes og degnenes sammenkomst, ellers skal han afskediges». »Hjælp intet, dømt fra kaldet af provsten år 1594».

69. DKL I, s.115. J.M.s visitatsbog, s.248.

og forså sig ved drik eller andre åbenbare laster, bestemte et monitum fra 1594, at de skulle afsættes fra embedet, når de forgæves var formanet to eller tre gange (70).

Det lykkedes rektoren ved Odense latinskole i årene 1602-06, Niels Hammer, at gøre sig skyldig i samtlige af de nævnte forseelser, og en del yderligere (71), eksempelvis havde han ikke læst efter de foreskrevne bøger eller læst det fastsatte pensum. Han havde holdt gilde med elever og hørere imod skolens love, havde uddelt skolens beneficier efter forgodtbefindende og havde forladt skolen uden bispens tilladelse, sidst i hele fire måneder. For disse forseelser var han blevet påmindet to gange af bispens, men var blevet i embedet mod at forpligte sig til ikke at forse sig igen.

Det varede dog ikke længe, førend Hammer brød sin forpligtelse. Han blev først vist fra skolen, men fik kaldet igen ved lensmandens forbøn (72). Da Hammer ikke vilde underskrive et nyt forpligtelsesbrev konciperet af bispens, udstedte denne 24 forholdsregler, der til dels indskrænkede rektorens myndighed (73). Hammer nægtede at underskrive de 24 punkter, ellers kendes sagens videre forløb ikke. Han må dog være blevet i kaldet nogle år, da det vides, at han først blev afsat i 1606 (74).

At den velfortjente straf ikke ramte Hammer før, skyldtes, at han fra lensmanden og skolens elever modtog en støtte, som Jacob Madsen veg tilbage for at sætte sig udover.

Ligesom Hammer undgik en hører at blive afsat, i dette tilfælde for den stedlige adelsmands »og andre godtfolks skyld og forbøn», skønt han havde brudt forpligtelsen til ikke at forse sig

70. LA, BA, synodaliuuddragene, monitum 1594: »Ludirectores aut hypodidascali non satisficientes officio suo, sed negligentes juventutem Scholasticam, vel poculis aliisve notoriis sceleribus convicti: vel qui non promovent suos Discipulos in bonis litteris et honestis moribus admoniti bis vel ter a Præposito vel Pastoribus loci, et se non emendaverint, sine omni excusatione ab officio deponantur, et alii eorum loco substituantur ab Episcopo».

71. LA, BA, Odense latinskoles breve 1568-1785, nr. 68, Rektor Niels Hammers sag 1602-1604, stk. IX, okt. 1605, Hammers forseelser.

72. R. J. F. Henrichsen: »Om Rector Niels Hammers forsømmelige Embedsførelse, Saml. til Fyns Hist. og Topogr. I, ss.145f.

73. LA, BA, Odense latinskoles breve 1568-1785, nr. 68, stk. XVI, Com-monefactiones givet Niels Hammer 19/4 1604. H. F. Rørdam: »Bidrag til det lærde Skolevæsens Historie i Odense», Saml. til Fyns Hist. og Topogr. X, s.211.

74. Henrichsen: anf. arb., s.148.

endnu en gang (75). I de øvrige tilfælde handledes der efter monitets ord: bispnen påmindede først, og rettede den anklagede sig ikke derefter, blev han afsat (76). Dog synes forseelser som lejemål og overfald at have været øjeblikkelig afsættelsesgrund (77).

Eleverne ved Odense latinskole nød det privilegium ikke at kunne sagsøges ved verdslige domstole (78). Det var en klar krænkelse af denne rettighed, da magistraten i Odense fængslede nogle af skolens elever (79), og på baggrund heraf fik Jacob Madsen udvirket, at der i 1592 udstedtes et patent for Odense skole svarende til det, der var udstedt for Ribe skole 30 år tidligere (80). I dette blev det fastslået, at disciple kun ved manddrab og andre grove forbrydelser af skolemester og bisp skulle overgives til verdslig straf (81). De øvrige forseelser skulle straffes af skolemesteren.

Det har faldet magistraten svært at respektere skolebørnenes rettighed. D. 2/2 1631 måtte Hans Mikkelsen påminde byrådet, fordi det dagen forinden havde fængslet en elev, der var grebet om natten på gaden (82). På trods af rådets løfte om ikke at lade det ske igen, kunne bispnen d. 3/4 1637 notere i sin dagbog, at to studenter var blevet pisket og to af latinskolens elever kastet i fængsel for natlige gadetumulter (83).

Den gejstlige jurisdiktion over lægmænd.

Kirken havde ved Reformationen mistet sin kompetence til at pådømme alle handlinger, der berørte kirkens forhold eller den enkeltes salighed, såsom trolddom, kætteri, blasfemi, mened,

75. J.M.s visitatsbog, s.132.

76. J.M.s visitatsbog, ss.74,187,273,233,235.

77. LA, BA, Sunds herreds breve 1541-1721, nr. 4b. Båg herreds breve 1554-1694, nr. 97. J.M.s visitatsbog, ss.189,307,75.

78. Betragtet som korporation havde skoleeleverne i lighed med kapitler og Universitetet bevaret dette privilegium, der ellers var bortfaldet ved Reformationen.

79. LA, BA, Odense latinskoles breve 1568-1785, nr. 68. Saml. til Fyns Hist. og Topogr. X, s.196.

80. DKL II, ss.67f.

81. LA, BA, Odense latinskoles breve 1568-1785, nr. 26.

82. Hans Mikkelsens dagbog, Saml. til Fyns Hist. og Topogr. VI, s.152.

83. Hans Mikkelsens dagbog, Saml. til Fyns Hist. og Topogr. VII, s.109.

lejemål og hor. Den gejstlige jurisdiktion genindførtes dog i hor- og ægteskabssager med Riberartiklerne fra 1542, hvis tredie og fjerde artikel bestemte, at personer, der havde forset sig på disse områder, skulle stævnes for kapitlet og lensmanden (84). Da der intet kapitel fandtes i Fyns stift, fastsatte senere lovgivning, at disse sager fire gange om året skulle forhøres af stiftslensmanden og Odenses gejstlige, den såkaldte Tamperret, der skulle tage stilling til skyldsspørgsmålet (85).

For lejemålsforseelsen var det karakteristisk, at forholdet kun var strafbart, hvis det havde medført besvangrelse; i så fald skulle der bødes til herskabet (86). De bødesager, der rejstes for lejemål, førtes i landdistrikterne for herredstingene, i byerne for bytingene (87).

Den, der begik lejemål, havde forbrudt sig imod den verdslige retsorden og måtte bøde derfor, men samtidig havde han (hun) åbenlyst fortørnet den hellige kirke og måtte ved åbenbart skrifte forlige sig med menigheden (88). Indtil 1621 var det en forudsætning for at få absolution, at man havde stillet herskabet tilfreds (89). Kirkebøgerne rummer navnene på dem, der måtte stå åbenbart skrifte, og de var ikke få (90). Fortsatte man trods gentagne påmindelser sit syndige liv, indtrådte bandsættelse (91).

Kildematerialet til belysning af det fynske Konsistoriums funktion som ægteskabsret er meget beskedent. Da den fynske tamperretsprotokol ikke er bevaret for disse år, kan proceduren i

84. DKL I, s.198.

85. DKL II, ss.239,303f. Koldingske Reces af d. 13/12 1558, §60, CCD I, s.41.

86. Reces 1558, § 60, CCD I, s.41. Frd. af d. 12/10 1617, § 1, CCD III, s.515.

87. Åsum herreds tingbog, 1640-1643, udg. ved A. E. Christensen og Troels Dahlerup: 1640, stk. 1, 18, 19, 30. 1641, stk. 7, 64. 1642, stk. 37, 62, 101, 111, 183.

88. CCD III, s.515. LA, BA, synodaliuuddragene, monitum u.å.: »Eodem modo publice peccantes et agentes poenitentiam absolventur juxta ordinationem. Nam publica si noxa fuerit, sit etiam poena publica».

89. DKL III, s.77. J.M.s visitatsbog, s.321.

90. Vester Åby og Åstrup Kirkebog 1622-1658, f.eks. 1622: »Absolveret publice Hans Lauersens søn . . . for et lejemål i Åstrup kirke».

91. DKL I, s.81, II, s.310. LA, BA, synodaliuuddragene, monitum u.å.: »Nullus excommunicetur, nisi publicis criminibus palam obnoxius est, et semel et iterum admonitus nolit respiscere».

disse sager alene belyses ved de aktstykker, der er bevaret i Bispearkivet – og kun for to sagers vedkommende. I den ene sag, en adelig skilsmisssag fra 1595-1596 mellem Anne Urne og Henning Brand, forsøgte Konsistorium og fire adelsmænd forgæves at forlige parterne (92). Sagen indankedes, dog uden resultat, for Rettertinget for herefter på kgl. befaling at blive optaget til dom af Konsistorium, til lejligheden udvidet med nogle herredsprovster (93). Heller ikke denne gang lykkedes det at forlige parterne, for da Jacob Madsen i 1598 visiterede sognet, måtte han påminde Brand (94).

Den anden sag er ligeledes en skilsmisssag, der indstilledes til Konsistoriums betænkning (95).

En forordning af d. 10/6 1592 fastslog kirkens ret til i ægte-skabssager at bandsætte den af parterne, der trods advarsler ikke rettede sig efter Konsistoriums påbud til parterne om at enes (96).

Trolddom, kætteri og blasfemi var blandt de forseelser, der før Reformationen havde henhørt under gejstlig jurisdiktion, men som nu skulle afgøres ved verdslige domstole. Ved trolddomssager fulgtes normalt den procedure, at skyldsspørgsmålet afgjordes ved by- eller herredsting, og fandtes den anklagede skyldig, skulle kirkenævningene afsige dom i sagen (97). Var nævningenes dom fældende, skulle den indstævnes for landsretten, førend den kunne fuldbyrdes ved bålet (98).

92. RA, F.T. II, 42,473. H. F. Rørdam: »Henning Jørgensen Brand og Anne Urne», Historiske Samlinger og Studier I, ss.557-563.

93. LA, BA, Stiftets alm. breve 1525-1621, nr. 239,59.

94. J.M.s visitatsbog, s.81.

95. LA, BA, Vindinge herreds breve 1554-1695, nr. 28.

96. LA, BA, Stiftets alm. breve 1525-1621, nr. 153. DKL II, s.501. Synodalieuddragene, monitum u.å.: »Qui sententia capituli conjuges sunt judicati, altera vero persona si nolit iudicis parere, admonita privatim et publice excommunicetur, eo quod ordinationi divinæ et Regiæ adversatur». J.M.s visitatsbog, s.371, 1602: »En gammel mand og hans ægtekvinde vil intet til sammen, han (præsten) holdt på, at de skulle bandsættes».

97. Kalundborgske Reces af d. 21/11 1576, §8, CCD II, s.33. LA, Fyenbo landstingsarkiv, kopidombog 1610-1613, s.145. Åsum herreds tingbog 1643, stk. 32. T. A. Becker: »Fru Anne Lykke og Lamme Heine. En Trolddomssag fra 1627-1630», Danske Mag. V, ss.173-245, 1627 29/7 dom i Lamme Heines sag, 1627 23/7 Odense bys nævninges vidne.

98. Frd. om troldfolk og deres medvirkere af d. 12/10 1617, CCD III, ss.516ff.

En trolddomsforbryder havde ved at slutte pagt med den Onde mistet sin salighed, forarget de svage og fortørnet Gud. Dette bevirkede, at kirken undertiden kunne tage del i pådømmelsen af trolddomssager. Rettergangen mod Odense-skomageren Christen Pedersen, der havde forskrevet sig til Djævelen, viser, hvorledes de gejstlige domstole kunne inddrages i processen (99).

Christen Pedersen stævnedes af byfogden, der ikke, da forseelsen »berørte skomagerens saligheds sag», turde dømme i sagen før Konsistorium i Odense var hørt. Dette kendte skomageren skyldig, men følte sig ikke kompetent til, som kirkelig ret, at fastsætte den legemlige straf, og på kongens befaling måtte Konsistorium i København afgive betænkning om, hvorledes en så »uhørlig handling» burde straffes. Konsistorium dømte Christen Pedersen »skyldig til døden», og straffen eksekveredes af stiftsøvrigheden (100).

I en gudsbespottelsessag fældedes der i 1642 en dødsdom ved Åsum herredsting. Som begrundelse for dommen anførtes det, at den domfældte havde syndet imod Guds og kirkelig lov og derfor, efter Mose lov som efter verdslig lov, måtte straffes på livet. Dommen blev som foreskrevet afsagt af verdslig instans, men af domspræmisserne fremgår det, at gudsbespotteren ved indledningen af sagen havde været anklaget for provsten, og at det var det skudsmål om den anklagede, som præsten havde indsendt til provsten, der blev det fældende vidnesbyrd (101). Proceduren i denne sag fulgte forskrifterne, men det er naturligvis ikke muligt at vurdere, om disse har været observeret generelt ud fra et enligstående eksempel.

Da lægen Hartvig Lohman fra Odense i 1634 anklagedes for kætteri, fik Konsistorium i Odense kgl. befaling om at forhøre den anklagede, forlange hans vildfarelser tilbagekaldt, og, hvis dette ikke skete tilfredsstillende, landsforvise ham. Konsistorium fandt ikke Lohmans bekendelse fyldestgørende og anbefalede en øjeblikkelig forvisning. Det lykkedes dog den anklagede at få

99. LA, BA, Odense købstads breve 1616-1785 nr. 4c. Sagen om Christen Pedersen som forskrev sig til Djævelen. H. F. Rørdam: »To mærkelige Universitetsbetænkninger», KHS 2, III, ss.450ff. »En sørgelig Historie fra Fortiden», KHS 3, IV, ss.402-411.

100. KHS 2, III, ss.450ff.

101. Åsum herreds tingbog d. 2/6 1642, stk. 145, ss.232ff.

sagen taget op igen for en kommissionsdomstol bestående af Konsistorium i København og to bisper. Da Lohman underskrev de 25 Fremmedartikler, Confessio Augustana og afsvor sine vildfarelser, skønnede Konsistorium, at han kunne blive i landet (102). Det må formodes, at årsagen til at denne sag forhørtes og pådømtes ved gejstlige domstole og ikke ved verdslige var den, at kun de førstnævnte var i besiddelse af den nødvendige teologiske sagkundskab til at kunne bedømme, om vildfarelserne var af en sådan karakter, at de ikke kunne tolereres inden for landets grænser.

Forordningen af d. 27/3 1629 »Om kirkens embede og myndighed mod ubodfærdige» viste med sit krav om skærpelse af kirketugten en tendens til at vende tilbage til den førreformatoriske gejstlige jurisdiktion mod lægmænd i åndelige sager. Forordningen gav ikke blot præsterne magt til at idømme halsstarrige menighedsmedlemmer en bøde, men påbød tillige præsterne at indstævne de modvillige for Landemodet, når de trods et års band ikke havde anmodet om absolution. Landemodet skulle da ved dom overgive de bandsatte til den verdslige øvrighed til landsforvisning (103).

Kirkerne

Kirkernes administration.

Jacob Madsen indleder sin visitatsbog med en angivelse af, hvor mange kirker der var i stiftet, da han i 1588 indledte sin første visitatsrejse. Kirkernes antal var da 224, hvoraf købstadskirkerne udgjorde de 14. Efter Reformationen havde kirkerne opretholdt deres status som selvstændige stiftelser, vedligeholdte af kirkernes fabrica, den del af kirkeformuen, der var henlagt til kirkens bygning og vedligeholdelse. Fabricas hovedindtægt var kirketien- den, øvrige indtægter var landgilden af kirkens jord og forskellige afgifter, som sognefolket ydede, såsom gæsteri, offer, leje af gravplads samt rente- og stolestadspenge (104).

102. LA, BA, Odense herreds breve 1555-1785, nr. 9, Hartvig Lohmans sag 1634-1635. (Aktstykkerne er meget medtagne). H. F. Rørdam: »Hartvig Lohman i Odense», KHS 3, V, ss.1-53. DKL II, ss.126ff.

103. DKL III, ss.140f,147,149f.

104. RA, DK. B. 184c. Seks års kirkeregnskaber, indsendt i Renteriet i henh.

Udgifterne vedrørte først og fremmest kirkernes vedligeholdelse og reparation, men også nybygninger og anskaffelser af inventar udgør udgiftsposter på kirkeregnskaberne, såvel som de faste udgifter forbundet med regnskabsførelsen og -revisionen (105).

Kirkeværgerne, i regelen to, administrerede kirkens indkomster og forestod den daglige økonomiske forvaltning (106). Værgerne skulle vælges af sognet, men meget tyder på, at afgørelsen i landsognene lå hos den stedlige adel, der ofte selv havde hvervet, eller hos lensmanden som kirkens forsvar (107). I købstæderne lå den afgørende indflydelse hos magistraten, hvis medlemmer ofte selv valgtes til værger (108).

Kristian III's anden Københavnske Reces fra 1537 foreskrev, at kirkeværgerne skulle nyvælges hvert år for at hindre misbrug af kirkernes midler (109). Efter kirkeregnskabsbøgerne at dømme synes det dog snarere at være undtagelsen end reglen, at deres funktionstid holdt sig indenfor det normerede. Det var ingenlunde ualmindeligt, at den samme værg kunne fungere 12-16 år i træk (110). Særlig grelt var det i Næsby-Hoved-Broby, hvor begge kirkeværger blev valgt i 1608. Den ene afløstes ved sin død i 1636 af sønnen, mens kollega'en endnu fungerede i 1643 (111). Som

til kgl missive 1620 marts (Sj.T. 21,512), læg 8. Fyn. BA. Sunds herreds breve 1541-1721, nr. 1b.

105. LA, kirkeregnskaber, kirkeinspektionsarkiver, regnskabsbøger. RA, DK. B. 184c, Læg 8.

106. DKL I, s.99. Undertiden var der kun én kirkeværg som i Sønder Næra 1613 og Skeby, hvor Lauritz Skinkel var ene kirkeværg i årene 1633-1638. (Sønder Næra og Skeby kirkeregnskabsbøger).

107. T. Dahlerup: »Det danske Sysselprovsti i Middelalderen«, ss.321f. Kirkeværgen ved Sønder Næra kirke var fra 1589-1596 Lauritz Stråle til Torupgård. Efter sin død efterfulgtes han af enken, Mette Bille. Hun efterfulgtes i 1602 af Niels Skinkel.

108. LA, BA, Gråbrødre kirkes breve nr. 2: »... og skal borgmestre og råd i forskrevne købstad Odense med lensmanden ... forordne kirkeværger til St. Knuds kirke«. Den ene af kirkeværgerne ved St. Knud var som oftest en af borgmestrene. I årene 1599-1602 var endda de to borgmestre Jacob Leth og Jørgen Skrifer kirkeværger samtidig. (Odense St. Knuds kirkeinspektionsarkiv, hovedregnskabsprotokol 1569-1722).

109. DKL I, s.14.

110. LA, kirkeregnskaber, kirkeregnskabsbøger for Flemløse, Skeby og Brendekilde.

111. Kirkeregnskaber, regnskabsbog for Næsby-Hoved-Broby.

regel var kirkeværgerne lægmænd, men også gejstlige kunne beklæde hvervet (112).

Inden værgerne trådte tilbage, aflagde de regnskab for deres forvaltning af kirkens midler. Ved forordningen af d. 19/6 1582 var det pålagt lensmanden som den overordnede myndighed, der havde kirken i forsvar, årligt at »høre« (revidere) regnskaberne for de kirker, der lå i hans len (113). Det var dog ikke altid, at regnskabsrevisionen blev foretaget hvert år. I hovedregnskabsprotokollen for St. Knud i Odense står det antegnet, at først d. 4/3 1635 blev regnskaberne fra 1618-1625 hørt. Samme dag blev regnskaberne hørt for tiden 28/8 1626-1/1 1635 (114).

De kirker, der var under patronatseje, var unddraget lensmandens regnskabsrevision, ved periodens slutning drejede det sig om ialt 32 kirker (115). Patronatsretten kunne erhverves af adelen kvit og frit uden vederlag til kronen, det gælder især for tiden umiddelbart efter Reformationen, eller, som det senere blev almindeligt, gennem mageskifte (116). Overdragelsen skete ved et åbent brev, der nærmere definerede patronens pligter og rettigheder.

Foretager man en sammenligning af ordlyden i den række patronatsbreve, der blev udstedt for fynske landsbykirker i tidsrummet mellem Reformationen og St. Reces 1643, viser det sig, at patronens rettigheder over kirken og dens indkomster betones stærkere i forhold til hans pligter i de patronatsbreve, der blev udstedt hen imod periodens slutning (117). Et fælles træk ved patronatsbrevene var, at de tildelte patronen herlighedsretten til hans kirke og retten til at oppebære de ordinære indtægter mod at anvende dem til kirkens bedste. Der er ikke bevaret patronatsbreve for Fyns stift fra årene 1583-1630, men patronatsbrevene udstedt efter disse år omtaler som noget nyt i forhold til brevene

112. LA, BA, Stiftets alm. breve 1525-1621, nr. 239. Skeby, Assens, Sønder Nærá og Allerup (kirkeregnskabsbøger).

113. DKL II, s.335.

114. LA, Odense St. Knuds Kirkeinspektionsarkiv, Hovedregnskabsprotokol 1569-1722.

115. J.M.s visitatsbog, L. Laursen: Kronens Skøder, RA, Registre.

116. F. eks. Reg. o.a.L VII, 19bf 1560 27/6, Gudbjerg. F. R. III, 460ff 22/12 1630, Horne.

117. Især tydeligt ved Reg. o.a.L I, 52 28/4 1545, Ørslev sammenlignet med F. R. IV, 36bf 4/7 1634, Herrested.

fra før 1583 patronens ret til at høre kirkens regnskab, bortfæste kirketiensten og indsætte kirkeværger. Det fuldt udviklede patronatsbegreb forudsættes i St. Reces, hvor den adelige patron omtales som kirkens forsvar på lige fod med lensmanden, med ret til at oppebære og bruge kirkens indkomster (118). Det må derfor formodes, at der har fundet en udvidelse af patronatsbegrebet sted, fra kun at omfatte en begrænset herlighedsret til at omfatte en fuld dispositionsret over kirkens indtægter (119).

Det er ikke muligt på baggrund af patronatsbrevene suppleret med det øvrige bevarede kildemateriale, at fastslå tidspunktet for denne ændring. Gabriel Thulin anser den for at være indtruffet umiddelbart efter Reformationen, således at patronatsbrevene herefter ikke føjede nye rettigheder til patronatsbegrebet, men blot uddybede de allerede eksisterende. Thulin udelukker således ikke, at de udvidede patronatsrettigheder udøvedes, selvom de ikke var nævnt i patronatsbrevet (120). C. T. Engelstoft argumenterer for, at der i forbindelse med forordningen af d. 19/6 1582 både reelt og formelt fandt en udvidelse sted af patronatsbegrebet. Det måtte, mener Engelstoft, være naturligt for en adelsmand, der havde jus patronatus, når han så, at den enkelte lensmands beføjelser var forøgede, da også at prøve at udstrække sin magt over kirkens regnskabsvæsen og løsrive sin kirke fra lensmanden (121).

Til støtte for sin antagelse, at patronen som kirkens forsvar på et meget tidligt tidspunkt erhvervede sig retten til at høre kirkens regnskaber, anfører Thulin som det vægtigste argument, at den ret, som Axel Urne d. 11/3 1549 erhvervede til at høre Nørre Søby kirkes (Åsum herred) regnskab, ikke nævnes i det patronatsbrev, han modtog d. 13/3 s.å., fordi det allerede da var en hævdvunden rettighed, som det ikke var nødvendigt at nævne (122). Det er dog mere nærliggende at antage, at årsagen til at

118. DKL III, s.294.

119. De fleste patronatsbreve fastslog endvidere patronens pligt til at holde sin kirke ved hævd.

120. Gabriel Thulin: *Utredning rörande Patronatsrättigheterna i Skåne, Halland och Bohuslän*, ss.43ff. Stockholm 1901.

121. C. T. Engelstoft: »Om Beskikkelse af Kirkens Tjenere i den danske Kirke», *Theol. Tidsskr.* VI, 2, ss.74ff.

122. Thulin: *anf. arb.*, ss.46f.

denne rettighed ikke nævnes i patronatsbrevet var, at den simpelt hen ikke omfattedes af patronatsbegrebet. For dette synspunkt taler også forordningen af d. 19/6 1582, der kun fritog de kirker, der var under gejstligt patronat for lensmandens regnskabsrevision.

Det er rimeligt at forestille sig, at patronatsbegrebet ikke var fuldt udviklet lige fra reformationstidens første år, men at der i de sidste årti'er af det 16. århundrede fandt en både formel og reel udvidelse af patronens rettigheder sted. Det første brev, der omtaler patronens fulde dispositionsret over en kirkes indkomster, er patronatsbrevet til Skårup kirke (Sunds herred), der tillagde Johan Bockholt til Klingstrup og dennes arvinger »at kirkens part af tienden af førnævnte Skårup sogn og al anden førnævnte kirkes herlighed og rettighed både af kirkeboel, kirkejorde og ejendomme og i alle andre måder intet undtaget, at skulle have, nyde, bruge og beholde for evindelig ejendom . . . skulle de og være forpligtede at holde kirken ved god hævd og bygning . . . » (123).

Denne ret til frit at disponere over kirkens indkomster, var af så fundamental betydning for kirkens stilling, at det måtte synes utænkeligt, at den kunne udøves af en patron, der ikke samtidig havde retten til at indsætte kirkeværger, bortfæste kirketienden og høre kirkens regnskab. Da der som nævnt ikke er bevaret patronatsbreve fra årene 1583-1630, er det ikke muligt præcist at fastslå, hvornår patronatsinstitutionen blev udvidet med disse rettigheder, men det sandsynligste er, at de nævnte rettigheder i praksis har været udøvet kort efter 1583 og efterhånden har fundet optagelse i patronatsbrevene. Ændringen havde været under udvikling lige fra Reformationen, og behøver ikke, som Engelstoft mener, at sættes i forbindelse med forordningen af d. 19/6 1582, og den var fuldendt 1630, således at St. Reces intet nyt føjede til, men blot kodificerede gældende ret. I den omhandlede periode optræder patronen på baggrund af de erholdte privilegier, hvilket i realiteten betød, at han havde ejendomsret til kirken (124).

123. RA, F. og Smål. Reg. I, 340b.

124. Da Claus Podebusk i slutningen af 16. årh. begyndte opførelsen af en ny kirke ved hovedgården Kørup, fik han ret til at »lade den gamle nedbryde og til sin nytte og fordel, efterdi han til samme kirke har jus patronatus, lade

Ligesom patronatskirkerne var også de kirker, der tilhørte regnskabsprovsternes provstier, unddraget lensmændenes regnskabskontrol. I hele den omhandlede periode var der to regnskabsprovstier i Fyns stift: Odense og Assens provstier (125). Siden 1546 havde rigets kansler som beneficeret provst haft Odense provsti som aflønning. Odense-provsterne var i tidsrummet 1588-1643 Arild Hvitfeldt, der i 1610 efterfulgtes af Jacob Ulfeldt. Denne virkede til 1630 (31). 1632 besatte Christen Thomesen embedet, og efterfulgtes 1641 af Jost Høg (126). Assens provsti indehavedes i samme periode af tre kgl. sekretærer som embedslen: fra ?-1590 af Elias Eisenberg, hvis efterfølger Jacob Hardenberg virkede til sin død i 1602. Jørgen Brockenhus beklædte embedet til 1634, og efterfulgtes af kgl. dansemester Alexander von Kychelsom (127).

Fra 1637 findes en fortegnelse over de herreder, der hørte under Odense provsti. De var Odense-, Skam-, Bjerger-, Åsum-, Lunde-, Skovby- og Vindinge herreder, med ialt 72 kirker. Assens provsti var langt mindre, idet det kun omfattede to herreder, Båg og Vends herreder, med ialt 34 kirker (128).

Inden for provstiet overtog regnskabsprovsten en del af lensmandens beføjelser: han bortfæstede kirkernes jorde og tiender, hørte kirkernes regnskaber samt afgjorde valget af kirkeværger og var således, ligesom patronen var det for sine, forsvar for de ham underliggende kirker (129). Af disse opgaver var tilsynet med kirkernes formuer og revisionen af kirkeregnskaberne langt de vigtigste. Regnskabsprovsterne havde pligt til én gang om året at

bruge». Roepstorff godsarkiv, Dokumenter vedr. Kirker og Præster 1567-1829 12/5 1601.

125. Ud fra lensregnskabet for Nyborg len 1610-11, RA og RA, DK, B. 106, 1631-32 synes lensmandens kirkelige funktioner i Gudme-, Sunds-, og Sallinge herreder at være varetaget af et særligt »provsti i Nyborg».

126. LA, Kirkeregnskaber, kirkeregnskabsbøger for Odense provstis kirker.

127. H. F. Rørdam: »Assens Provsti», Saml. til Fyns Hist. og Topogr. III, ss.272ff.

128. RA, DK, B. 107. RA, DK, B. 160. Fortegnelse over Assens Provstis Kirker, Indtægt, Udgift, Beholdning eller Gæld og Brøstfældighed (1637-38).

129. RA, F.R. III, 114. T. Dahlerup: anf. arb., s.322. Kirkeregnskaberne: valget af kirkeværgerne faldt sammen med regnskabsrevisionen, derfor kunne regnskabsprovsten eller dennes fuldmægtig øve indflydelse på valget: »Til kirkeværger forordnes herefter . . . » (Skovby).

visitere kirkerne og da lade bygningernes og inventarets tilstand undersøge. Ved samme lejlighed skulle revisionen af kirkeregnskaberne finde sted. Af regnskabsbøgerne fremgår det, hvorledes denne i praksis er foregået. Som regel var det i Odense provsti kanslerens foged, skriver eller provstiskriver, der foretog revisionen i nærværelse af herredsprovst og sognepræst, i byerne tillige i nærværelse af magistraten, der sammen med provstens befuldmægtigede satte deres navne under det reviderede regnskab (130). I Assens provsti hørte præsten i Gamtofte på provstens vegne regnskaberne for samtlige 34 kirker i provstiet. Revisionen blev, især i slutningen af perioden, af bekvemmelighedsgrunde ofte foretaget i en nærliggende kirke eller i provstigården, og den påbudte årlige visitats blev da undladt. Som godtgørelse for sin revision oppebar regnskabsprovsten, i lighed med lensmanden, kirkegæsteri (regnskabspenge) samt visitatspenge (131).

Kirkebygningernes tilstand.

Kirkebygningernes tilstand var, hvadenten de hørte under lensmandens, regnskabsprovstens eller patronens forsvar, generelt meget ringe. Et kgl. missive påbød i 1631 Hans Mikkelsen og de to fynske lensmænd Anders Bille og Jørgen Brahe at revidere kirkeregnskaberne på Fyn og derefter fremkomme med en betænkning. Af denne fremgik det, at der var mange misforhold, som burde rettes, og at kirkeværgernes administration ikke var uden mangler (132). Værgerne var forsømmelige med at sætte kirkens formue på rente hos sikre folk eller med at indkræve afgiften for de bortfæstede kirketiender (stedsmål), hvad der nu også kunne have sine vanskeligheder, således var Breide Ranzau i restance i over 30 år (Skovby) og Frans Brockenhus i 17 år (Stenløse). Af kirkeregnskabsbøgerne fremgår det, at der kunne gå adskillige år, inden afgæede kirkeværger fik afleveret kassebeholdningen og betalt gammel restance (Stenløse). Værre endnu var det, når restanten stak af som Christian Kier i Stenløse, der »bortrømte

130. LA, Kirkeregnskaber, kirkeregnskabsbøgerne til Odense provstis kirker.

131. LA, kirkeregnskaber: Brendekilde 1636, 1639: »datum provstegården», Skeby 1638: »foretaget i provstegården». Regnskabet for Vejstrup kirke hørtes i Gislev-, Brudager-, og Øksendrup kirker.

132. RA, DK, B. 106, 1631-32. Rådernes og biskoppernes Betænkninger ang. Kirkernes Regnskab m.v.

med de 15 daler, han var skyldig», eller når værgen anvendte kirkernes indkomster til egen nytte (133). Et udtryk for en kirkeværges kortsynethed var det, når han til kirkens indtægter regnede den sum, som nedfaldent murværk kunne indbringe (134).

Fejlen lå ikke alene hos kirkeværgerne, også den overordnede regnskabskontrol, kirkens forsvar, svigtede, når den lod regnskabsrevisionen foretage af en skriver som en ren talrevision uden at kirken blev synet. Derfor fandt bispren og de to ovennævnte lensmænd det rådeligt: »at kirkernes regnskaber skulle høres på en vis belejlig tid årlig om muligt, af dem selv som det vedkommer (135).

Kirkebygningernes elendige tilstand skyldtes dog først og fremmest den omstændighed, at mange af sognene var små, og kirkernes indkomster følgelig beskedne. Den fortegnelse »over de ringeste sogne» i Fyns stift, der i 1629 blev indsendt til Kancelliet af Hans Mikkelsen, viser, at disse sogne, der udgjorde 28 pastorater, i gennemsnit kun havde 26 tiendeydere (136).

Når kirkernes indkomster var små, blev deres fabrica tilsvarende ringe. Dens størrelse varierede i 1631 fra gæld til en beholdning på 8931 mark (137). Udfra kirkeregnskaberne står det klart, at formuens størrelse afhang af, om der var udført reparation på kirken. Var der et år bygget (til) på kirken eller anskaffet inventar, havde gældsstiftelse i de fleste tilfælde ikke kunnet undgås. Købet af en klokke til Sønder Næra kirke bragte i 1590 kirken i gæld til Lauritz Skinkel i en årrække, indtil der gradvis igen oparbejdedes en beholdning på over 2000 mark, der dog ikke var tilstrækkelig til det bygningsarbejde, der nu sattes i gang. Den samme bevægelse kan iagttages for Skeby kirke. I 1593 havde kirken 470 mark i beholdning hos Niels Skinkel, men i

133. LA, kirkeregnskabsbøger, DKL III. s.45.

134. LA, Odense St. Knuds hovedinspektionsarkiv, hovedregnskabsprotokol 1615: »penge oppebåret for mursten som er faldt af kirken 8 daler 1 mark 2 sk». Vejstrup kirkeregnskab 1640-41: »annammede vi af velb. Erik Kaas til Vejstrupgård for 300 af de gamle tagsten 6 mark».

135. RA, DK, B. 106, 1631-32.

136. RA, DK, B. 160. 1629 27/10. Indlæg 1630 16/4 er en lignende fortegnelse over de ringeste sogne, der bekræfter oplysningerne.

137. Nyborg og Vindinge, RA, DK, B. 106: »Fortegnelse på kirkernes beholdning i Fyn anno 1631».

1596 »blev kirken velbyrdig mand Niels Schinkel skyldig som han haver bygt og bekostet på det ny tårn han haver ladet bygge 1112 mark 15 sk.» Kirken stod i restance til Niels Skinkel indtil 1614, da hans enke Mette Bille eftergav kirken denne (138).

D. 14/11 1636 udsendte kongen et missive, der befalede alle lensmænd og regnskabsprovster at indsende en erklæring om de indkomster og kapitaler, de under dem hørende kirker havde (139). Odense-provstens erklæring indeholdt denne vurdering af kirkernes økonomiske status: af de 72 kirker, der var omfattet af hans jurisdiktion, havde de 63 beholdning »når al udgift og bortskyldig gæld til fastelavn 1636 er aftagen . . . Beholdningerne beløber sig til 34004 slet dlr . . .» Om denne kapital tilføjes: »Denne forskrevne beholdning har kirkerne i forrige tider indsamlet formedelst der lidet er bygget på dem, så der nu findes hos mange stor bygfældighed, som ikke allersteds på et eller to års tid kan reparerer . . . så dersom de bygfældigheder, som kirkerne nu har, skulle færdiggøres, skal deres beholdning vel gøres behov, og på somme steder ny tillange» (140). I erklæringen om Assens provstis kirker står: »Brøsten som endelig behøver at reparerer udi år, foruden den som kan og får at anstå endnu en tid lang anslås til 7268 mark (141). Bedre stod det ikke til i Hagenskov len: »da befindes der under hver kirkes beholdning enten dobbelt gæld eller brøstfældighed at være opskreven. Om Langeland hedder det: »har ungefær udi beholdning af alle sine kirker 500 slet dlr., hvoraf synes intet at kunne mistes for kirkernes brøstfældighed» (142).

Det står klart, at kirkerne som regel ikke kunne vedligeholdes af egne midler. Da kirkerne var selvstændige stiftelser, hvis økonomi skulle hvile i sig selv, greb man fra kirkestyrets side til den udvej, at befale de formuende kirker i pågældende len eller provsti at bidrage til de ringere stillede kirker, ofte købstadskirker, hvis tiende og landgilde var mindre end landsbykirkernes

138. LA, Kirkeregnskaber, kirkeregnskabsbog for Sønder-Næra og Skeby.

139. RA, Sj.T. 26,117.

140. RA, DK, B. 107. 1636-37. Kapitlernes og lensmændenes besvarelse på Kgl. missive af 1636 14/11 ang. kirkernes kapitaler m.m.

141. RA, DK, B. 107. 1636-37.

142. RA, DK, B. 107. 1636-37, ekstrakt.

(143). Det måtte forekomme urimeligt for disse kirker at skulle yde bidrag til andre, for derved blev de selv hindret i at foretage reparationer, og deres egen bygningstilstand forringedes. Indberetningen fra 1631 påpegede da også det urimelige forhold at: »en part kirker har lånt penge af andre kirker til deres fornødenhed af hvilke de giver ingen rente, endog en part af samme kirker har selv penge på rente». Om kirkerne i Odense provsti konstateredes det: »så deres udgift har til andre været stor, dem selv til ingen nytte» (144). Det var ikke små bidrag, der kunne være tale om: 9 fynske kirker måtte tilsammen bidrage med 2133 mark til Søby kirkes reparation, og da kirketårnet i Dreslette styrtede ned og ødelagde stolene i kirken, måtte kirkerne i Båg og Vends herreder bidrage med 2975 mark og 14 sk. til nye stole og genopførelse af tårnet (145).

Optegnelserne i Jacob Madsens visitatsbog bekræfter sammen med synsforretningerne udsagnene om kirkernes brøstfældighed og reparationernes nødvendighed. Jacob Madsen tildeler kirkerne prædikater som: »Forfalden over det hele». »I meget dårlig forfatning». »Kirken liden, grøn (af mug) inden udi og mørk» (146). Kun i de færreste tilfælde giver kirkernes bygningstilstand anledning til anerkendende ord som: »statelig og med godt inventar». »Kirken skøn og i god stand» (147). Den usædvanlig gode tilstand skyldtes som oftest, at den lokale adel havde bidraget til kirkens vedligeholdelse (148). Da kirkerne i Lunde og Skam herreder i 1631 blev synet af 8 sognemænd, kunne det kun om én, Lunde kirke, bemærkes at den var: »i nogen måde vel ved magt holden», og dog noteredes der 8 mangler takseret til 500-700 daler slet (149).

143. Følgende kirker modtog hjælp: Odense St. Hans og St. Knud, Bogense, Kerteminde, Middelfart, Nyborg, Rudkøbing, Ore og Rønninge (Kancelliets Brevbøger 1593-1639).

144. RA, DK, B. 106, 1631-32.

145. RA, DK, B. 160, 1637-38.

146. J.M.s visitatsbog, ss.50,208,310.

147. J.M.s visitatsbog, ss.55,291.

148. LA, BA, Synsforretninger og andre indberetninger, Dalby og Stubberup kirker: »Men den gode v.b. frue Kirsten s. Axel Brahes til Eskebjerg har vel opsyn og kristelig omsorg for sin sognekirke at der intet på den forfalder . . . Gud velsigne og spare hendes velbyrdighed længe ved liv og helbred. Amen».

149. LA, BA, synsforretninger og andre indberetninger.

I forsøg på at bremse kirkernes forfald blev herredsprovstens årlige visitatspligt, som der var lovgivet for i Kirkeordinansen, indskærpet gang på gang i monita og i den kirkelige lovgivning (150), ligesom det i de fynske råders og bispens betænkning fra 1631-1632 »findes rådeligt, at provsterne skulle og erfare kirker- nes bygfældighed i deres årlige visitats efter Ordinansen og derom tilkendegive» (151).

Kirkernes inventar.

Foruden at vedligeholde kirkebygningerne skulle kirkerne også af deres egen knappe fabrica anskaffe og vedligeholde inventaret. En forordning af d. 21/9 1621 »Om kirkernes indkomst og bygning» påbød, at intet måtte udgives af kirkens midler, førend mur, tag, døre, vinduer m.m. var vedligeholdet (152). Det er nævnt, hvor vanskeligt det var at holde kirkebygningerne i forsvarlig stand med den kapital, der var til rådighed – hvor vanskeligere måtte det da ikke være for kirkerne at forny inventaret og holde det ved lige, når bygningerne først skulle tilgodeses.

Et synodalmonitum fra 159? fastslog, som Peder Palladius tidligere havde gjort det, at prædikestolens plads var ved kirkens søndre side (153), og endnu på Jacob Madsens tid stod i nogle fynske kirker de gamle prædikestole fra reformationstiden dér, opmuret af ler eller sten. Til Jacob Madsens tilfredshed erstattedes de af nye opført i træ (154). For at evangeliets ord kunne lyde klart og højt havde Palladius påbudt, at prædikestolen skulle opbygges højt over almu- en. Overholdelsen af dette krav kunne, som et par eksempler viser, senere medføre visse ulemper: Sogne- folket i Nærrå anmodede i 1631 kansleren (i hans stilling af regnskabsprovst) om, at prædikestolen måtte blive nedtaget, da den »stod på fald, at man ikke kunne stå udi hannem uden livsfare, og skulle opsættes igen, da den stod meget højt op under

150. DKL I, ss.113f. Synodalmonitum 1590: »Semel in anno visitent Eccle- sias sibi subjectas . . . » Frd. af d. 26/6 1634, DKL III, ss.235f. St. Reces IV, 8 DKL III, ss.296f.

151. RA, DK, B. 106.

152. DKL III, s.86.

153. DKL I, s.346, Synodalieuddragene (LA, BA).

154. Murede prædikestole, J.M.s visitatsbog, ss. 43,84,122,213,264. Nye af træ: ss.38,53,65,143.

hvælvingen midt under gulvet» (155). Prædikestolen i Vigerslev kirke var ikke i en bedre forfatning, om den hedder det i et synsbrev af d. 19/8 1631: »dur slet intet, så præsten over og de andre under ikke kan stå uden den højeste fare. Er og mange stykker selv falden af prædikestolen» (156).

På sin første visitatsrejse kunne Jacob Madsen konstatere, at der i de fynske kirker stadig var bevaret levn fra den katolske tid, såsom monstranser, røgelseskar, altre og altertavler (157). Jacob Madsen var utrættelig i sit arbejde for at få disse anstødssten fjernet, i et monitum fra 1589 påbød han at de altre, der stod neden for koret skulle fjernes, og på visitatserne formanede han præster, kirkeværger eller patroner til at få disse papistiske levn bortskaffet (158).

Altertavlerne i de fynske kirker var for størstedelens vedkommende levn fra katolsk tid, og udsmykningen bar ofte præg heraf. Var motivet, som det oftest var tilfældet, en korsfæstelsesgruppe, fik tavlen lov at stå, var det derimod Jomfru Maria med barnet omgivet af helgener, ønskede bispens altertavlerne udskiftet med »nye smukke tavler med Catechismi ord på efter lejligheden, så efter den skik udi St. Knuds kirke i Odense er», så at sognefolket kunne finde belæring heri (159). Trods bispens ihærdighed var ikke alle »anstødelige» tavler udskiftet: I 1631 kunne synsmændene konstatere, at Hjadstrup altertavle og prædikestol »var gamle, dertil havde den første sådanne afgudiske, papistiske billeder, som næppelig nogen steds fandtes». Af de katolske levn var krucifikserne de eneste, der blev tålt, da de kunne tjene »til en almindelig og gudelig erindring om Christi pine og død på korset» (160).

155. LA, BA, Synsforretninger og andre indberetninger 1631-1702.

156. LA, BA, Synsforretninger og andre indberetninger 1631-1702.

157. J.M.s visitatsbog, ss.131,325,327,333,334,353.

158. LA, BA, synodalieuddragene, monitum: »Altaria quæ stant infra Chororum auferenda sunt». DKL I, s.251. J.M.s visitatsbog, ss.141,266,283,337, 362,357.

159. Monitum 159? J.M.s visitatsbog, s.150, Mesing: »En slem tavle S. Catrines billede på og 2 store joduter hos, skal en ny i stedet». Ore: »En skarns tavle med jomfru Marie selvtredie». Visitatsbogen, s.284: »En skøn tavle på alteret», ss.309f: »En herlig ny tavle med Katekismens lærdom».

160. LA, BA, Synsforretninger og andre indberetninger, Hjadstrup og Lyngby kirker.

Jacob Madsen foreskrev, at døbefontens placering burde være i koret eller så nær ved dette som muligt »på grund af handlingens hellighed» (161). Af optegnelserne fra hans første visitatsrejse fremgår det, at langt de fleste døbefonte stadig stod nederst i kirken eller i tårnet som i katolicismens tid, og nogen virkelig ændring skete ikke hans embedstid (162). Den protestantiske dåbspraksis gjorde dåbsfade nødvendige, men ofte manglede et passende fad som i Lyngby kirke, hvor der behøvedes »et nyt smukt bredt bækken at sætte vand i funten udi til dåben, efterdi det er uskikkeligt at bruge dertil de bækkener, som i huset hos præsten kunne blive brugt til urenlig brug af skødesløse folk. Thi der er ingen i kirken» (163).

Til kirkernes faste inventar hørte også skriftestol og stolestader. I flere tilfælde manglede skriftestolen helt, eller den var i en sådan stand, at en fornyelse var påkrævet (164). Stridigheder om stolestader – alle ville stå i de første stole – satte ofte deres præg på det fynske menighedsliv. Trætten kunne løses enten ved at udstede stolestadsreglementer (165), eller mere praktisk ved, som i Nærrå kirke, at bygge nye stolestader, så at trængslen om de bedste pladser kunne mindskes og de trættekære falde til ro (166).

I Kirkeordinansen stod det at læse hvilke bøger præsterne skulle være i besiddelse af, men det var først med forordningen af d. 5/1 1569, at der fra lovgivningsmagts side blev lagt tilsvarende retningslinier for kirkernes bogbestand: Kirkeværgerne skulle til dem anskaffe de to nye værker, Hans Thomesens salmebog (udg. 1569) og Niels Jespersens gradual (udg. 1573), og for at

161. LA, BA, synodalieuddragene, monitum 159?

162. J.M.s visitatsbog f.eks., ss.138,143,145,160.161,167,169.

163. LA, BA, Synsforretninger og andre indberetninger 1631-1702. Lign. eks. i Grindløse kirke.

164. J.M.s visitatsbog f. eks. ss.32,42,64,65,84,123,160,168,175,180. Synsforretninger, originale beseglede synsbreve Veflinge 20/8 1631, Vigerslev 19/8 1631.

165. LA, Rudkøbing Kirkeinspektionsarkiv, Dok. vedr. stolestader og begravelser 1624-1787. Svendborg Vor Frue Kirkeinspektionsarkiv 1569-1694. RA, Topogr. Saml. Sunds-Vindinge herreder, Ærø-Langeland, Bregninge, Tåsinge stolestadsforordning 1622 22/10. LA, BA, St. Knuds kirkes breve nr. 9.

166. LA, BA, synsforretninger: »Nye stolestader skal gøres, for folket trænges midt i kirken og står uordentligt . . .».

disse også i fremtiden kunne være i kirkernes besiddelse, skulle de sammen med den danske Bibel (Chr. III's fra 1550), Ordinansen og Alterbogen (udg. 1564) fastgøres til degnestolen med jernkæder (167).

At forordningens påbud blev fulgt fremgår af to inventarlistes fra 1576 for Båg og Sunds herreder. Samtlige 31 nævnte kirker havde Christian III's Bibel, Thomesens salmebog, Gradualet og Alterbogen, og kun tre kirker manglede Ordinansen. Også Luthers lille katekismus (omtales kun for Båg herred) og Lidelseshistorien (Bugenhagens harmoni) synes at have været regnet til det faste inventar (168).

Blot indenfor en snes år synes billedet at have ændret sig. Af de 43 tilsyneladende tilfældigt valgte kirker, hvis bogbestand Jacob Madsen omtaler, havde nu kun 19 alle bøger, og én manglede dem alle. I 12 kirker manglede Thomesens salmebog, i 11 den danske Bibel, i 7 Lidelseshistorien, i 5 Ordinansen og i 3 Alterbogen.

Skønt materialet er meget spinkelt og ikke behøver at være repræsentativt for samtlige kirker i stiftet, forekommer det dog sandsynligt, at man efter forordningens ord nok anskaffede bøgerne, men derefter forsømte at sikre og vedligeholde den påbudte bogsamling (169). Da det netop er de mest anvendte bøger, visitatsbogen anfører som manglende, kan det antages, at de hurtigere end de andre er blevet slidt op eller i højere grad lånt eller stjålet uden at blive erstattet af nye eksemplarer. Et par oplysninger styrker denne antagelse: En inventarliste fra 1634 for Vor Frue kirke i Svendborg oplyser, at Christian III's Bibel befandt sig hos rådmand Rasmus Laursøn, og at Salmebogen var stjålet, og inventarlisten for St. Knud i Odense anfører Bibelen og Salmebogen som eksisterende i 1576, men som manglende i 1630 (170).

I marts 1633 udkom den reviderede udgave af Frederik II's

167. DKL II, ss.135ff.

168. LA, Båg Herreds Provstearkiv 15b, Herredsbog for Båg herred m.v. (ca. 1576-78). Sunds herreds Provstearkiv-1813, Register over kirkernes indkomster 1576.

169. To gange var det nødvendigt for Jacob Madsen at indskærpe stiftets gejstlige at bøgerne skulle fæstnes med jernlænker. Monita fra 1589 og u.å. 170. LA, BA, Sunds herreds breve 1634, nr. 1b. Odense St. Knuds Kirkeinspektionsarkiv, hovedregnskabsprotokol 1569-1722.

Bibel (Christian IV's Bibel), og til trykningen af denne måtte de fynske kirker, der havde størst formue bidrage med 1000 daler in specie (171). Det har været vanskeligt at få solgt Bibelen, givetvis p.gr.a. prisen, 7 daler in specie, for i et brev dateret d. 5/11 1633 måtte kansleren Christian Friis anmode Hans Mikkelsen om at tale med »provster (tilføjet i margin: og andre formuende kirker) og andre, som I kan erfare der vil købe af samme Bibler, efterdi der er endnu en ganske hob usolgt af de danske Bibler (172). For få har fulgt biskoppens henstilling, for en kgl. befaling fra januar 1635 påbød de kirker, der havde forråd, at købe Bibelen (173), og af inventarlistes og kirkeregnskaber fremgår det, at dette skete (174).

171. Odensegårds lensarkiv, kgl. originale reskripter 1629-1632, 10/22 1632 8/2.

172. LA, BA, stiftets alm. breve 1622-1650, nr. 96⁷ 1633 5/11.

173. LA, BA, stiftets alm. breve 1622-1650, nr. 96⁷ 1635 21/1.

174. LA, BA, Sunds herreds breve nr. 1^b: Svendborg Vor Frue og St. Nicolai. Flemløse kirkeregnskabsbog.